

УДК 94«1917/1922»

DOI <https://doi.org/https://doi.org/10.31392/cult.alm.2026.2.10>**Біліченко Лідія Сергіївна,***магістр історії, випускник Чорноморського національного університету**імені Петра Могили**orcid.org/0009-0000-9204-8295**bilichenkolidiia@gmail.com*

НКЗС УСРР: СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА, ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1917–1922 РР.)

У роботі вперше в українській історіографії здійснюється дослідження історії заснування та функціонування Народного комісаріату закордонних справ, який був центральним органом виконавчої влади в УСРР та відповідав за проведення зовнішньої політики. Предметом цього дослідження є історія формування та функціонування Народного комісаріату закордонних справ УСРР протягом 1917–1922 рр. як одного з органів системи державного управління. Об'єктом дослідження є основні закономірності та особливості правового регулювання суспільних відносин, що склалися в процесі становлення фундаментальних засад діяльності та подальшого організаційно-правового розвитку Народного комісаріату із закордонних справ.

З'ясовано, що Народний комісаріат закордонних справ УСРР було започатковане створенням 14 грудня 1917 р. в Харкові з'їздом рад народного секретаріату з міжнародних справ радянської УНР на чолі з більшовиком С. Бакинським. Встановлено, що системна розбудова апарату НКЗС УСРР розпочалася з 1920 р., коли було розроблено «Положення щодо діяльності Народного комісаріату закордонних справ УСРР», яке регламентувало основні обов'язки та функції комісаріату. У складі Народного комісаріату закордонних справ УСРР центральне місце займав дипломатичний відділ, до складу якого входили такі відділення: рефертура, секретна частина та протокольна частина. Зроблено висновок, що Народний комісаріат закордонних справ здійснював керівництво дипломатичними відносинами, вів переговори, укладав міжнародні договори та представляв інтереси УСРР за кордоном. Історія існування НКЗС, як і дипломатії УСРР, виявилася досить короткою. 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про згортання апарату НКЗС» і доручив заступникові глави НКЗС УСРР В. Яковлеву розпочати переговори з НКЗС РСФРР про об'єднання відповідних наркоматів.

Ключові слова: Народний комісаріат закордонних справ, УСРР, дипломатія, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Bilichenko Lidiia,*Master of History, Graduate of Petro Mohyla**Black Sea National University**orcid.org/0009-0000-9204-8295**bilichenkolidiia@gmail.com*

PEOPLE'S COMMISSARIAT OF FOREIGN AFFAIRS OF THE USSR: CREATION, STRUCTURE, MAIN FUNCTIONS AND ACTIVITIES (1917–1922)

The work is the first in Ukrainian historiography to study the history of the establishment and functioning of the People's Commissariat of Foreign Affairs, which was the central body of executive power in the Ukrainian SSR and was responsible for conducting foreign policy. The subject of this study is the history of the formation and functioning of the People's Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR during 1917–1922 as one of the bodies of the state administration system. The object of the study is the main patterns and features of the legal regulation of social relations that were formed in the process of forming the fundamental principles of activity and further organizational and legal development of the People's Commissariat of Foreign Affairs.

© Біліченко Л. С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

It is found that the People's Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR was established on December 14, 1917 in Kharkov by the Congress of Councils of the People's Secretariat for Interethnic Affairs of the Soviet UNR headed by the Bolshevik S. Bakynsky. It has been established that the systematic development of the apparatus of the National Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR began in 1920, when the "Regulations on the Activities of the People's Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR" were developed, which regulated the main duties and functions of the commissariat. The diplomatic department occupied a central place in the structure of the People's Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR, which included the following departments: the refecture, the secret part and the protocol part. It was concluded that the People's Commissariat of Foreign Affairs managed diplomatic relations, conducted negotiations, concluded international treaties and represented the interests of the Ukrainian SSR abroad. The history of the existence of the National Commissariat of Foreign Affairs, as well as the diplomacy of the Ukrainian SSR, turned out to be quite short. On October 18, 1922, the Central Committee of the CPSU (b) adopted a resolution "On the Dissolution of the NKZS Apparatus" and instructed the Deputy Head of the NKZS of the Ukrainian SSR, V. Yakovlev, to begin negotiations with the NKZS of the RSFSR on the unification of the relevant people's commissariats.

Key words: People's Commissariat of Foreign Affairs, Ukrainian SSR, diplomacy, foreign policy, international relations.

Постановка проблеми. Адміністративний апарат відіграє важливу роль у житті держави. Від його ефективності без-посередньо залежить успіх у проведенні верховною владою тієї чи іншої політичної лінії. Серед органів управління Міністерству закордонних справ належить особливе місце. Воно відстоює на міжнародній арені інтереси своєї країни та вибудовує її відносини з іншими державами. Саме від нього значною мірою залежить економічна та політична незалежність держави. Специфіка функціонування зовнішньополітичного відомства полягає в тому, що, будучи, з одного боку, частиною системи управління, воно у своїй діяльності керується як внутрішніми законами, так і нормами міжнародного права. Тому вивчення історії Народного комісаріату закордонних справ УСРР, його структурної еволюції та функціонування має велике наукове значення.

Народний комісаріат закордонних справ Української Соціалістичної Радянської Республіки (Народний комісаріат закордонних справ УСРР) був відомством, відповідальним за зовнішні відносини радянської України. Він був утворений 14 грудня 1917 року в Харкові як «Народний комісаріат з міжнаціональних справ» радянської Української Народної Республіки (УНР). Першим очільником був призначений Олександр Корнійчук. Народні комісаріати, включаючи закордонних справ, існували у кожній радянській республіці. Народний комісар закордонних справ входив до уряду республіки (Рада Народних Комісарів).

Актуальність теми дослідження також обумовлена особливою значимістю широкого кола

питань, пов'язаних з організаційно-правовими основами становлення та діяльності державного органу зовнішніх зносин Народного комісаріату закордонних справ УСРР.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед дослідників які прямо або опосередковано займалися зазначеною темою, можна виділити праці Л. Біліченко (Біліченко, 2023, с. 23–27), Д. Веденєєва, Д. Будкова (Веденєєв, Будков, 2006, с. 312), В. Головченка (Головченко, Електронний ресурс), Ю. Крамара (Крамар, 2012, с. 2–13) та Р. Пирого (Піріг, 1996, с. 5–10).

Мета статті. Метою дослідження є комплексний аналіз становлення та діяльності Народного комісаріату із закордонних справ, а також правових аспектів зовнішньополітичної діяльності радянської держави у досліджуваний період. На основі залучених до дослідження друкованих та архівних матеріалів у роботі зроблено спробу визначити роль комісаріату в проведенні державної зовнішньої політики.

Виклад основного матеріалу. Народний комісаріат закордонних справ УСРР – відомство закордонних справ Радянської України, започатковане створенням 14 грудня 1917 р. в Харкові з'їздом рад народного секретаріату з міжнаціональних справ радянської УНР на чолі з більшовиком С. Бакинським (Л. Бернгеймом; 1886–1939). Але принципові питання міжнародного характеру мали вирішуватися безпосередньо ЦВК Радянської України й урядом, тому фактично основним завданням відомства С. Бакинського стала координація ведення бойових дій Радянської Росії та УНР Народного секретаріату проти Всевеликого Війська Донського й УНР Української Центральної

Ради. Від початку зовнішньополітична активність Радянської України була пов'язана із дипломатією Радянської Росії на Брестських мирних переговорах 1918 р. Роль представників легітимного українського уряду мала відігравати створена 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) ЦВК Радянської України місія в складі Ю. Медведєва (голова) та народних секретарів В. Затонського й В. Шахрая, що ввійшла до складу російської делегації. Делегація, на протигагу представникам УЦР, не досягла помітного дипломатичного успіху.

1 березня 1918 р. в Полтаві народний секретаріат з міжнаціональних справ був реорганізований у Народний секретаріат закордонних справ на чолі з В. Затонським, якого 4 березня змінив М. Скрипник (водночас голова Народного секретаріату). Спільно з Ю. Коцюбинським і М. Врублевським він очолив надзвичайне повноважне посольство ЦВК Радянської України і Народного секретаріату до Москви, де безуспішно намагався зберегти в РСФРР українські радянські структури управління, але уряд В. Леніна не бажав втягнення Росії у війну з Німеччиною. Тому українські радянські структури було розпущено (за офіційною версією, вони припинили функціонувати). У складі Тимчасового робітничо-селянського уряду України, сформованого в м. Суджа (нині місто Курської обл. РФ) 28 листопада 1918 р., зовнішньополітичне відомство не було передбачене, лише з його реорганізацією 28 січня 1919 р. в Харкові в РНК УСРР було запроваджено Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС) на чолі з головою уряду Х. Раковським. Уже на середину 1919 він став розгалуженою установою у складі 9 відділів, зокрема, дипломатично-консульського, правового, іноземного агентств, дипкур'єрів, загального, інформаційного й архівного (Головченко, Електронний ресурс).

Однак системна розбудова апарату НКЗС УСРР розпочалася з 1920 р., коли було розроблено «Положення щодо діяльності Народного комісаріату закордонних справ УСРР», яке регламентувало основні обов'язки та функції комісаріату. Згідно з цим Положенням:

– «Народний комісаріат закордонних справ має предметом своєї діяльності політичні зносини з іноземними урядами, заступництво у сфері української торгівлі, клопотання щодо

захисту українських громадян за кордоном, сприяння задоволенню законних вимог іноземців в Україні.

– До здійснення вищеперерахованих завдань Народним комісаріатом закордонних справ здійснюється нагляд та керівництво діяльністю дипломатичних і консульських представництв УСРР за кордоном та загальний нагляд за діяльністю усіх посадових осіб УСРР, які знаходяться по службовим справам за кордоном.

– До обов'язків комісаріату також входить редагування договорів, угод та конвенцій і представлення їх на узгодження органів Верховної влади УСРР.

– Народним комісаріатом закордонних справ здійснюється керівництво та нагляд за проведенням у життя усіх підписаних та затверджених договорів і конвенцій, сприяння відповідним установам УСРР у здійсненні ними прав, встановлених цими актами, а та-кож допомозі урядам іноземних держав у задоволенні їх вимог, які були прописані у договорах.

– Ще однією функцією є збирання та розробка свідчень щодо політичного та економічного життя іноземних держав та інформування на основі цих даних зацікавлених відомств УСРР.

– Народний комісаріат закордонних справ проводить у законодавчому порядку видання декретів та постанов, які стосуються відносин УСРР з іноземними урядами та їх громадянами» (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 58. Арк. 1).

На чолі Народного комісаріату закордонних справ УСРР стояв народний комісар з іноземних справ, який призначався ВУЦВКом за клопотанням Раднаркома та Колегії під головуванням Наркома. Народний комісар з іноземних справ був повноправним представником УСРР у її зовнішніх зносинах та діяв від імені держави (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 58. Арк. 1 зв.). Народний комісар мав свого заступника (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 58. Арк. 2).

У складі Народного комісаріату закордонних справ УСРР центральне місце займав дипломатичний відділ, до складу якого входили такі відділення: рефентура, секретна частина та протокольна частина (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 58. Арк. 2 зв.).

До обов'язків дипломатичного відділу входило:

– Збирання усіх матеріалів, які стосувалися відносин України з іншими державами.

– Збирання та систематизація матеріалів, які стосувалися зовнішньої політики України у минулому.

– Збирання документів колишніх відомств з іноземних справ, які стосувалися політики Росії щодо України.

– Детальне ознайомлення з політичним та економічним становищем іноземних держав.

– Участь у складанні та відрядженні посольств, дипломатичних місій та консульств.

– Інструктування посольств за кордоном.

– Складання та написання проєктів.

– Здійснення письмових зносин з радянськими представниками за кордоном.

– Реальні заходи стосовно секретності у дипломатичних зносинах (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 58).

У районах важливих морських портів УСРР Народним комісаріатом призначалися уповноважені, які діяли відповідно до наказів та інструкцій комісаріату. До їх обов'язків входило: зносити з усіма офіційними представниками іноземних держав, які знаходилися у районі діяльності уповноваженого; нагляд за виконанням місцевими органами влади договорів, які були укладені УСРР з іноземними державами (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 58. Арк. 5). До прикладу, 23 липня 1922 р. у Миколаївський порт прибуло норвезьке судно «Старборг». Під час перевірки зазначеного судна і документів команди були встановлені особи російських матросів, взяті на судно у якості кочегарів ще у Новоросійську. Із допиту капітана з'ясувалося, що матроси були прийняті на роботу згідно з договором із Союзом моряків порту Новоросійська з гарантією повернутися назад. Хоча договору на руках не було. У зв'язку з цим Народний комісаріат просив ужити заходів щодо ліквідації подібних фактів (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 76).

Зарубіжні установи Народного комісаріату закордонних справ УСРР мали своєю метою захист інтересів УСРР в іноземних державах. Закордонні установи поділялися на дипломатичні та консульські представництва УСРР (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 58. Арк. 5 зв.). При уповноважених представниках за кордоном призначалися радник, секретар та технічний персонал (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 58. Арк. 14).

Згідно з першим декретом, який видали Рада Народних комісарів України спільно з Народним комісаріатом закордонних справ УСРР, громадяни іноземних країн, які проживали у межах УСРР, могли користуватися такими ж правами та несли такі ж самі обов'язки, як і громадяни УСРР. Зокрема:

– Іноземні громадяни відповідали на рівні з українськими громадянами за кримінальні справи, контрреволюційну діяльність та спекуляцію перед судовими установами. Відповідні органи повинні були негайно повідомляти Народний комісаріат закордонних справ УСРР про протиправні вчинки іноземних громадян, а комісаріат доводив до відома ту державу, громадянами якої значилися дані особи. У місцевостях, де діяли іноземні консульства, спочатку про протиправні вчинки повідомляли відповідні консульства.

– Іноземні громадяни мали можливість користуватися усіма правами юридичного захисту як у судових, так і в адміністративних органах, користуючись правами на подання скарг та заяв.

– Міські квартири іноземних підданих підлягали реквізиції тільки на основі відповідних рішень міських комісій виключно для потреб радянських закладів і з наданням терміну не менше тижня для переїзду на нову квартиру.

– Службовці іноземних дипломатичних та консульських установ не користувалися спеціальними пільгами (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 1. Арк. 1).

– Меблі та інші побутові речі у квартирах іноземців реквізиції не підлягали.

– До відбування військових обов'язків іноземці не залучалися.

– Арешти іноземців без слідства та суду через невнесення податків та виплати грошового штрафу заборонялися.

– Відносно права вивозу за кордон товарів та іншого майна іноземці підпадали під загальні закони (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 1. Арк. 1 зв.).

30 квітня 1919 р. Народний комісаріат закордонних справ УСРР від імені радянського уряду подав ноту протесту проти Австрії «...у тому, що Австрія веде боротьбу проти робітників і соціалістів» (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 1. Арк. 12).

У тому ж місяці у Баварії за участю народного комісара з іноземних справ Чичеріна відбулася

Рада народних депутатів. У резолюції з'їзду зазначалося наступне: «Ми вдячні за теплий прийом і від усього серця вітаємо Радянську Баварську Республіку. Наполегливо просимо все частіше повідомляти нас, яких ви вживаєте заходів проти буржуазних катів: роззброїли чи ви буржуазію та чи озброїли працівників? Чи використали склади з одягом та іншими товарами для надання допомоги у широкому масштабі робітникам, а особливо сільському пролетаріату та малоземельним селянам? Відмінили іпотеки та оренди? Чи примусили ви буржуазію зайняти менші приміщення, з метою дати можливість робітникам поселитися у багатих квартирах? Мобілізували ви усіх робочих до останнього чоловіка у прилеглих селах для захисту Радянської Республіки?».

З цієї резолюції можна зробити висновок, що радянський уряд усіляко намагався розхитати ситуацію всередині самої Німеччини й обрав для цього задуму територію Баварії. Робили вони це для того, щоб розповсюдити свій політичний вплив на сусідні держави (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 1. Арк. 13).

Згідно з Постановою по регламенту засідань вищого керівництва Народного комісаріату закордонних справ УСРР:

– Засідання Ради правління тривало від 8:00 годин дня до 24:00 годин вечора.

– Засідання відкривалося головою при наявності 5-ти членів правління.

– Екстрені засідання призначалися головою правління.

– Порядок денний складався також головою правління.

– У виняткових випадках член правління міг бути не згоден з головою правління та ставити своє питання у порядок денний засідання.

– Постанови, резолюції вносилися тільки у письмовій формі.

– Протоколи підписувалися головою та секретарем і за можливості членами правління.

– За винятком постанов програмного характеру, декрети підписувалися головою, народним комісаром, управляючими справами та секретарем.

– Народний комісар періодично робить доповідь щодо діяльності Комісаріату.

– Копії важливих для Комісаріату телеграм надаються в управління справами (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 1. Арк. 33).

– Заяви та власні думки подавалися тільки у письмовому варіанті.

– Доповідачу надається 20 хвилин, заключне слово доповідача триває 10 хвилин, оратора – 5 хвилин.

– Народний комісар з приходом на засідання розписується на окремому аркуші (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 1. Арк. 33 зв.).

У зв'язку з переїздом правління комісаріату до Києва був виданий розрахунок для деяких службовців міністерства. Згідно з ним: «службовці звільняються у зв'язку з переїздом до Києва. Розраховують їх відповідно до «Правил і ліквідаційних видач службовцям правлячих закладів при ліквідації та скороченні штатів». Інші ж службовці переїжджають до Києва та отримують для евакуації 1 500 руб.» (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 1. Арк. 84).

Розповсюдженою практикою комісаріату було заступництво та відстоювання інтересів своїх громадян за межами держави. Особи й самі нерідко зверталися за допомогою. Так, 3 лютого 1922 р. надійшла заява громадянки Феодори Федорович, у якій вона зазначала, що 19 січня 1922 р. до її помешкання прийшли польські правоохоронні органи і заарештували її чоловіка та брата. Народний комісаріат закордонних справ негайно розпочав розслідування даного питання (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 26).

Також варто зазначити, що з 1922 р. іноземним громадянам дозволявся в'їзд в УСРР тільки після погодження Народного комісаріату закордонних справ УСРР (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 8). 3 квітня 1922 р. відбулося спеціальне засідання з приводу порядку виїзду за кордон та репатріації іноземців (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 11). Був розроблений декрет стосовно нових правил дозволу на виїзд (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 50). Згідно з іншим розпорядженням, піддані Польщі, які служили у Червоній Армії та дослужилися до високих чинів, могли за бажанням покинути Радянський Союз та відправитися до Польщі (ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 41).

Історія існування НКЗС, як і дипломатії УСРР, виявилася досить короткою. 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про згорання апарату НКЗС» і доручив

заступникові глави НКЗС УСРР В. Яковлеву розпочати переговори з НКЗС РСФРР про об'єднання відповідних наркоматів (Головченко, Електронний ресурс).

Висновки. Таким чином, Народний комісаріат закордонних справ був центральним

органом виконавчої влади в УСРР, який відповідав за проведення зовнішньої політики. Він здійснював керівництво дипломатичними відносинами, вів переговори, укладав міжнародні договори та представляв інтереси УСРР за кордоном.

Список використаних джерел:

Біліченко Л. (2023). Діяльність посольства УСРР у Польщі (1921–1923 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук*, 69(1), 23–27.

Веденєєв Д. В., Будков Д. В. (2006). Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917–1923 роках: монографія. Київ: К. І. С. 312 с.

Головченко В. І. Народний комісаріат закордонних справ УСРР [Електронний ресурс]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Narodnyj_komisariat_zakordonnykh_sprav_USRR.

Крамар Ю. (2012). Українсько-польські стосунки міжвоєнної доби в політичній публіцистиці пілсудчиків. Житомирський державний університет імені Івана Франка. С. 2–13.

Пиріг Р. (1996). Документальна спадщина Компартії України: проблеми інтеграції в систему державної архівної служби. *Константи: Альманах соціальних досліджень*, 2, 5–10.

ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 1.

ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1с. Спр. 58.

ЦДАВО. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 64.

References:

Bilichenko L. (2023). Diialnist posolstva USSR u Polshchi (1921–1923 rr.) [Activities of the Embassy of the Ukrainian SSR in Poland (1921–1923)]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 69(1), 23–27 [in Ukrainian].

Viedenieiev D. V., Budkov D. V. (2006). Yunist ukrainskoi dyplomatii. Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainy v 1917–1923 rokakh: monohrafiia [The Youth of Ukrainian Diplomacy. The Formation of the Foreign Service of Ukraine in 1917–1923: Monograph]. Kyiv: K. I. S. 2006. 312 p. [in Ukrainian].

Holovchenko V. I. Narodnyi komisariat zakordonnykh sprav USSR [People's Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR]. [Elektronnyi resurs]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Narodnyj_komisariat_zakordonnykh_sprav_USRR [in Ukrainian].

Kramar Yu. (2012). Ukrainsko-polski stosunki mizhvoiennoi doby v politychnii publitsystytsi pilsudchykiv [Ukrainian-Polish relations of the interwar period in the political journalism of the Polish judges]. *Zhytomyrskyi derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka*. P. 2–13 [in Ukrainian].

Pyrih R. (1996). Dokumentalna spadshchyna Kompartii Ukrainy: problemy intehratsii v systemu derzhavnoi arkhivnoi sluzhby [Documentary heritage of the Communist Party of Ukraine: problems of integration into the system of the state archival service]. *Konstanty: Almanakh sotsialnykh doslidzhen*, 2, 5–10 [in Ukrainian].

TsDAVO. F. R-4. Op. 1s. Spr. 1 [in Ukrainian].

TsDAVO. F. R-4. Op. 1s. Spr. 58 [in Ukrainian].

TsDAVO. F. R-4. Op. 1. Spr. 64 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 30.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026